

ارزیابی کیفی فضاهای شهری

کاربرد رویکرد کل نگر منظر در ارزیابی پروژه میدان شهدای مشهد*

مهدي حسين زاده**

کارشناس ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

سیدمهدي معینی

استاد مدعو دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۱۹

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۸/۱۲/۲۹

چکیده | طرح ساماندهی میدان شهدای مشهد تحت عنوان پروژه بازآفرینی شهری در دو دهه اخیر در حال اجرا و اکنون در شرف اتمام است که نتیجه آن به گواه شهروندان و به نشانه حضورنیافتن آنان در این میدان چیزی جز شیء پنداشتن فضای شهری نبوده است. سابقه مطالعات و برنامه‌های توسعه شهری نشان می‌دهد که رویکرد آنها عمدتاً معطوف به دو بعد عملکردی و کالبدی آن بوده و به بعد معنایی فضا به درستی توجه نمی‌شود، درحالی‌که بی‌توجهی به مقوله معنا از عوامل اصلی بروز پدیده بی‌مکانی در شهرهاست. در این راستا این پژوهش با رویکرد کیفی و در قالب دیدگاه کل نگر، منظر میدان شهدا را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. ارزیابی در سه مرحله صورت می‌پذیرد: مرحله اول شامل تحلیل میدانی در مقیاس جزئی‌نگر شامل حضور پژوهشگر در محل و برداشت عناصر کالبدی، فعالیتی و معنایی است. گام دوم به تحلیل محتوای اطلاعات جمع‌آوری شده پیرامون میدان شهدا اعم از مقاله، گزارش، خبر و... می‌پردازد. گام سوم با استفاده از روش تحلیل محتوا در پی کشف نقش در ذهن مخاطبان، از طریق مصاحبه عمیق با استفاده‌کنندگان از فضا است که براساس یافته‌های این مرحله ادراکات مخاطبان از میدان شهدا را در پنج دسته کلی می‌توان جای داد: «مرکز شهر»، «آستانه حرم»، «فضای عمومی شهری»، «فضای سرد و بی‌روح» و «فضای بی‌هویت». این عوامل بیانگر معنای میدان شهدا در ذهن مخاطبان است. این پژوهش در نهایت از برابری سه مرحله، ارزیابی خود را از میدان شهدا ارائه کرده و با وزن‌دهی به آنها آسیب‌های اصلی میدان را در سه مورد نتیجه‌گیری کرده است. جمع‌بندی این پژوهش بر پایه مطالعات و ارزیابی صورت گرفته، سه هدف «زندگی‌بخشی و تغییر فضای حکومتی به فضای مدنی»، «بازتولید و انباشت لایه‌های معنایی میدان در راستای تداوم هویت» و «ساماندهی فضایی به‌منظور حضور مجدد شهروندان» را به‌منظور احیای میدان پیشنهاد و بر پایه این سه، راهبردها و سیاست‌های خود را مطرح کرده است.

واژگان کلیدی | فضای جمعی، سرزندگی، میدان شهدا، مشهد، منظر.

کارکردهای چندگانه به نیازهای گوناگون مردم پاسخ می‌دادند و موجبات علاقه شهروندان به شهر را فراهم می‌کردند. برخی از این فضاها به لحاظ کارکردهای متنوع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هویتی یا به لحاظ کالبد یا لایه‌های معنایی نهفته در آنها نقطه عطفی در حوزه نفوذ خود و یا در سازمان فضایی شهر تلقی می‌شوند. طراحی‌های خودبنیاد با معیارها

مقدمه | فضاهای شهری از دیرباز در معماری و شهرسازی ایرانی نقش مهمی را ایفا می‌کرده‌اند، از جمله مصادیق آنها می‌توان به خیابان، میداين شهری، مساجد و تکایا اشاره کرد. این فضاها علاوه بر اینکه محل تعاملات اجتماعی بودند، با

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۵۶۰۰۶۴۳۶، mahdi_hoseinzade@yahoo.com

سوم به معرفی روش پژوهش و در نهایت بخش چهارم و پنجم یافته‌ها، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پژوهش را، با بیان ارزیابی صورت گرفته از میدان در قالب دیدگاه منظر، ارائه می‌دهد.

مبانی نظری

این بخش به بررسی مبانی نظری و ابعاد مختلف مرتبط با موضوع، یعنی تعریف فضای جمعی، فضای شهری و فضای عمومی، سرزندگی، تعریف مکان و حس مکان و نقش آنها در ایجاد سرزندگی می‌پردازد، سپس با تعریف چارچوب نظری منظر و رویکرد آن در طراحی شهری، دیدگاه منظر در رابطه با سرزندگی را با تأکید بر ایجاد حس مکان تبیین می‌کند.

• فضای شهری، عمومی و جمعی

«Public Space» عبارتی مصطلح است که در فارسی غالباً «فضای جمعی» ترجمه می‌شود، در صورتی که ترجمه اصلی آن فضای عمومی است. فضای عمومی مفهومی است که در دهه ۱۹۸۰ خصوصاً در اروپا به‌عنوان راه‌حلی برای بحران اجتماعی و شهری آن زمان، که عبارت بود از بی‌معناشدن ارزش‌ها، انزواطلبی گروه‌های اجتماعی و خشونت‌های رفتاری، با هدف تسکین روابط اجتماعی و توسعه احساس تعلق افراد به یک مجموعه مشترک به میان آمد (منصوری، ۱۳۹۴، ۶۳). میان فضای شهری و فضای جمعی تفاوت زیادی وجود دارد. فضای شهری ناظر بر فیزیک فضاست و به شهری بودن فضا اشاره می‌کند.

کولکوهن به نقل از مدنی‌پور واژه فضای شهری را به دو گونه فضای اجتماعی و فضای ساخته‌شده و مصنوع تعریف می‌کند. فضای اجتماعی «تداعی‌های فضایی نهادهای اجتماعی» است که مورد مطالعه جامعه‌شناسان و جغرافی‌دانان است. تمایل این دیدگاه به دیدن ویژگی‌های فیزیکی محیط مصنوع به‌عنوان «فرآیندها» است. از سوی دیگر فضای مصنوع متوجه فیزیک فضا است. توجه معماران به مورفولوژی فضاست و طریقی که فضا بر ادراک ما اثر می‌گذارد و شیوه به‌کارگیری فضا و معنایی که می‌توان از آن استخراج کرد. این دیدگاه به‌عقیده کولکوهن به دو رویکرد می‌انجامد: «فرم‌ها را مستقل از کارکرد می‌بیند» و آنکه «کارکرد را تعیین‌کننده فرم‌ها می‌داند» (مدنی‌پور، ۱۳۷۹، ۱۴).

فضای جمعی اما، علاوه بر ویژگی‌های فضای عمومی که هم عینی هستند و هم ذهنی، ویژگی دیگری نیز دارد. فضای جمعی محصول تصاحب فضا توسط کاربران و فعالیت‌هایشان است. تصاحب فضا با اشغال کردن آن تفاوت دارد، زیرا افراد حاضر در فضای جمعی، برخلاف کاربران فضای عمومی که گروه‌هایی منفک از افراد هستند، واحدهای انسانی را تشکیل می‌دهند که تجربه فضایی مشترک و یکسان دارند (منصوری، ۱۳۹۴، ۶۴).

و زیبایی‌شناسی‌های مهندسی صرف و عدم توجه به مخاطب و ادراکات او سبب شده تا اثری از هویت پیشین آنها باقی نماند. به عبارت دیگر این تغییرات سریع کالبدی، در دهه‌های اخیر، باکم‌رنگ‌شدن نقش مکان‌ها و خلق فضاهای یکسان منجر به بی‌هویتی مکان (فضای شهری) در اثر رشد شهری شده است. طراحی و ساماندهی فضاهای شهری به‌لحاظ پیچیدگی بسیار و درگیری با عوامل متعدد از چالش‌های بسیار مهم شهرهای امروز به‌شمار می‌آید. رویکردهای سطحی‌نگر در ساماندهی این‌گونه فضاها در مواردی گاه به معضلات محیط می‌افزاید و گاه به دلیل عدم شناسایی لایه‌های مختلف مؤثر در فضا، مرگ آن را رقم می‌زند که از مهم‌ترین مصادیق آن می‌توان به طرح نوسازی بافت پیرامون حرم امام رضا (ع) و طرح ساماندهی میدان شهدا اشاره کرد.

میدان شهدای شهر مشهد به‌واسطه مرکزیت در سازمان فضایی شهر همواره به‌عنوان بخش مهمی از شهر نزد مخاطبان (شهروندان) درک می‌شود که به‌صورت فعال در شهر مورد بهره‌برداری شهروندان قرار می‌گرفت، اما به‌واسطه اقدامات نادرست در دهه اخیر سرزندگی آن کاهش یافته است. تقویت نقش این میدان و اصلاح بافت اجتماعی آن در چارچوب فرایند برنامه‌ریزی، طراحی شهری و رویکرد منظر در طراحی فضاهای شهر می‌تواند اقدامی جهت احیای آن به‌حساب آید.

هدف از این پژوهش ارزیابی میدان شهدا، مطالعه و شناخت لایه‌های تأثیرگذار فضا به‌عنوان یک کل در احیای زندگی این میدان است. مفاهیم اجتماعی شهر و شهروند چنان به هم گره خورده‌اند که وجود هر یک وابسته به دیگری است، همان گونه که در تعریف منظر شهری گفته می‌شود «منظر شهری دانش شناخت مفهوم شهر نزد شهروندانی است که در طول تاریخ در آن محیط زیسته‌اند و با کالدهای طبیعی و مصنوع محیط ارتباطی معنایی تولید کرده‌اند که در تداوم حیات معقول آنها نقش اساسی دارد» (منصوری، ۱۳۸۹، ۴). بنابراین سؤالات زیر در این پژوهش مطرح می‌شود:

- نقش میدان شهدا از گذشته تا به حال در ذهن مخاطبان شهر مشهد (شهروندان) چه بوده است؟
- چه عواملی در از بین رفتن سرزندگی موجود در میدان نقش داشته‌اند؟

این پژوهش در پنج بخش شکل گرفته است: بخش اول به بررسی مبانی نظری و ابعاد مختلف موضوع در متون کیفی در بستر مطالعات کتابخانه‌ای می‌پردازد که براساس آن پرسش‌های مصاحبه عمیق طرح می‌شوند. در این راستا با توجه به عنوان پژوهش، به مروری از ادبیات موضوعی مرتبط همچون فضای عمومی و جمعی، سرزندگی، مفهوم مکان و حس مکان و رویکرد معماری منظر در ایجاد سرزندگی پرداخته شده است. بخش دوم به معرفی میدان شهدا، بخش

• سرزندگی

می‌دهند به حضور مردم در یک فضای عمومی نیازمند است، مانند بازی کودکان، ملاقات‌های مردم با هم و ... که در صورت بهبودبخشیدن به کیفیت محیط، امکان دیدار مردم و حضور به‌صورت پیاده در این گونه فعالیت‌ها نیز افزایش می‌یابد (معینی، ۱۳۹۰، ۲۵).

فضای جمعی سرزنده یک فضای عموماً باز (از جمله خیابان‌ها، پیاده‌روها، میدان‌های عمومی و پارک‌ها)، قابل دسترس برای همه افراد از هر سن و جنسی، در بیشتر ساعات شبانه‌روز و جایی برای تفریح، گذران اوقات فراغت، برقراری تعاملات اجتماعی و فعالیت‌هایی است که در زنده کردن و پویایی‌اش نقش دارد. حضور واحدهای تجاری و رونق فعالیت خرید و فروش به‌ویژه در مقیاس کالاهای مصرفی روزانه، به سرزندگی بیشتر این فضاها منجر می‌شود. آن چنان که فضای مقابل یک نانوائی کوچک هم می‌تواند به اندازه فضای یک بازار روز در روابط اجتماعی میان انسان‌ها مؤثر باشد و تبدیل به یک فضای جمعی سرزنده شود (مردانی، ۱۳۹۷، ۱۵).

• ایجاد سرزندگی به واسطه حس مکان

حس مکان اساساً به وجود طیف گسترده‌ای از فرصت‌های تجربه فضا توسط مخاطب مربوط است و پیوندی محکم بین فرد و مکان در طی زمان ایجاد می‌کند و افراد خود را با مکانی که به آن تعلق دارند تعریف می‌کنند. از این رو در بسیاری از فضاهای سرزنده شاهد قلمروهای جمعی متفاوتی هستیم که مطابق با حس مشترک خود از مکان در قسمت‌ها و زمان‌های مشخص در فضا حضور می‌یابند (مرتاض مهربانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۹). توسعه مفهوم سرزندگی در سال‌های اخیر باعث شد فضاهای سرزنده مفهومی بالاتر از جمع جبری معیارهای سرزندگی نظریه‌پردازان قبلی تلقی شود. تفاوت بین فضاهایی که تمام این عوامل را داشتند و سرزنده نبودند و فضاهای سرزنده وجود مفهوم «حس مکان»^۱ را بیان می‌کند (Relph, 2009, 49). به نقل از مرتاض مهربانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۹).

• معنای مکان و حس مکان در فضای شهری

نظریه‌پردازانی جهت تبیین مفهوم مکان، مدل‌هایی ارائه کرده‌اند که از جمله می‌توان به مدل مکان رلف و کانتر اشاره کرد. رلف در کتاب «مکان و بی‌مکانی» با نگاهی پدیدارشناسانه در پی چگونگی و چرایی معنی‌دار شدن مکان‌ها برای مردم است (Relph, 1976). او مکان را شامل سه مؤلفه «کالبد»، «فعالیت» و «معنا» می‌داند و معتقد است از میان این سه مؤلفه، معنا نسبت به دو مؤلفه دیگر از اهمیت بیشتر برخوردار است و رسیدن به آن را دشوارتر می‌داند (Tuan, 1977). کانتر نیز مدلی سه‌بخشی از مکان را متشکل از سه بعد درهم‌تنیده «فعالیت‌ها»، «تصورات» و «کالبد» ارائه می‌دهد و بر جنبه‌های فردی ادراک فضا تأکید می‌ورزد. رلف و کانتر دو رویکرد مختلف را نسبت به موضوع مکان نشان

سرزندگی یکی از کیفیت‌های فضای شهری است که به موفقیت آن کمک می‌کند. برای درک مفهوم سرزندگی لازم است فهم درستی از واژه کیفیت داشته باشیم. «کیفیت» چگونگی یک چیز یا پدیده است که تأثیرات عاطفی عقلانی خاص بر انسان می‌گذارد (پاکزاد، ۱۳۸۵، ۳۵). برای وصف «درجه کمال» اشیا و پدیده‌ها به کار برده می‌شود، مفهومی دو وجهی بوده، روشن و واضح ولی در عین حال چندپهلوی، قابل فهم ولی هم‌زمان فرّار است. هنگامی که این واژه در مورد کیفیت‌های ملموس مانند سختی، نرمی، سرعت و مانند آنها به کار گرفته می‌شود، مفهومی روشن و قابل فهم دارد، اما زمانی که در مورد کیفیت‌های غیرملموس مانند زیبایی، شکوه، تأثیرگذاری و مانند آنها به کار برده می‌شود، مفهومی چندپهلوی و فرّار خواهد بود (گلکار، ۱۳۸۰، ۳۸). واژه کیفیت در «فرهنگ زبان فارسی عمید» به معنای چگونگی، چونی، صفت و حالت چیزی و در زبان انگلیسی به معنای ماهیت، نوع و یا خصوصیت یک شیء است.

سرزندگی شهری، آینه‌ای از سطح شلوغی و کمیت حضور مردم در فضاهای شهری نیست، بلکه کیفیتی است وابسته به مکان منظر، جایی که مخاطب از تمام اقشار جامعه جهت انجام فعالیت‌های اختیاری و اجتماعی افزون بر فعالیت‌های اجباری حضور یابد (مرتاض مهربانی، منصور و جوادی، ۱۳۹۶، ۷).

سرزندگی فضای شهری بازتاب تعدد و به‌ویژه نوع فعالیت‌هایی است که در فضا انجام می‌پذیرد (خستو و سعیدی رضوانی، ۱۳۸۹، ۶۵). از میان افرادی که به مفهوم فعالیت، کاربری (عامل مولد فعالیت) و مفاهیم مرتبط همچون زندگی و فضای شهری اشاره کرده‌اند می‌توان به «یان گل»، «کوین لینچ»، «جین جیکوبز» و «یان بنتلی» اشاره کرد. حال این پرسش مطرح می‌شود فعالیت به چه معناست؟ «تمامی افعال انسانی که در راستای برآوردن یکی از نیازهای او انجام می‌گیرد» (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۴۱). به عقیده یان گل فعالیت‌های پیاده در فضای عمومی را می‌توان در سه گروه جای داد:

الف) فعالیت‌های ضروری: در واقع همان فعالیت‌های اجباری و روزمره مردم نظیر رفتن به مدرسه یا کار یا خرید و ... است که بیشتر به‌صورت پیاده صورت گرفته و از آنجا که تحت هر شرایط انجام می‌گیرد، کمترین تأثیر را از محیط مادی و فضای عمومی می‌پذیرد.

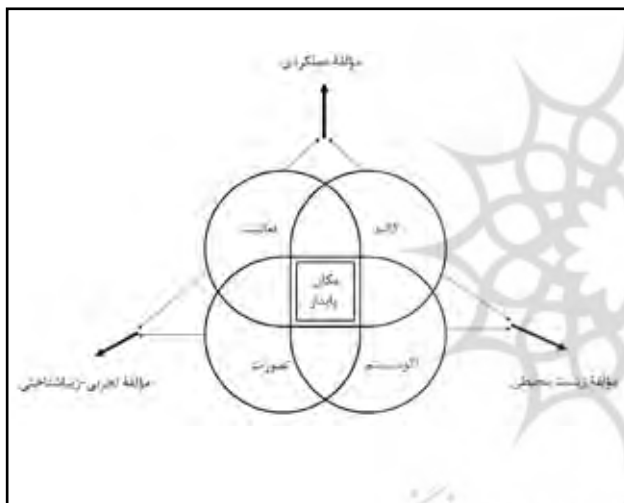
ب) فعالیت‌های انتخابی: اگر شرایط محیط بیرونی مطلوب باشد و زمان و مکان مساعدت کند، در صورت تمایل فرد به آن صورت می‌گیرد، مانند پیاده‌روی برای تفریح و لذت‌بردن از محیط و ... .

ج) فعالیت‌های اجتماعی: که غالباً به‌صورت خودبه‌خودی روی

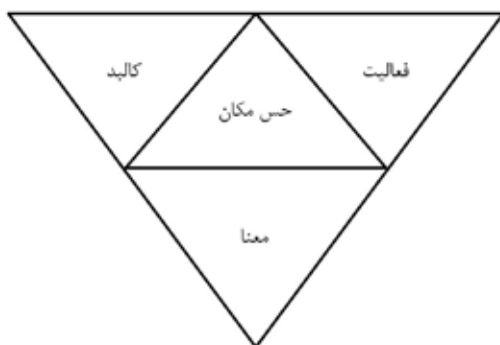
است که با تعریف جدیدی از «مکان» و به دنبال آن «شهر» (منصوری و فرزین، ۱۳۹۵، ۱۲) به دنبال پاسخ مناسبی برای ایجاد حس مکان و سرزندگی فضاهای شهری است. گرچه رویکردهای مختلفی از جمله طراحی محیطی، طراحی شهری، مرمت شهری و معماری در طراحی شهری وجود دارد، رویکرد منظر با توجه به کل نگر بودن به موضوع طراحی فضاهای شهری انتخاب شده است.

رویکرد منظر

منظر گونه‌ای دیگر از مکان (منصوری، ۱۳۸۹، ۳۱-۳۳) و محصول تعامل انسان و محیط در فضای بیرونی است (برک، ۱۳۸۷). منظر دارای ماهیت مکان و محصول تجربه انسان در فضا و پدیده‌ای است عینی-ذهنی، پویا و نسبی که در تعامل با تاریخ و طبیعت شکل می‌گیرد (منصوری، ۱۳۸۳). زمینه

تصویر ۲. مدل مکان پایدار. مأخذ: گلکار، ۱۳۸۰.

تصویر ۱. حس مکان. مأخذ: گلکار، ۱۳۸۰.

می‌دهند. رلف با یک نگاه پدیدارشناسانه در حوزه جغرافیای انسانی به جنبه‌های خاصی از مفهوم مکان به‌ویژه معنای مکان توجه دارد، در مقابل، کانتر با نگاهی روان‌شناسانه به مکان نگاهی اثبات‌گرایانه دارد (Canter, 1977; Relph, 1976; 10). اما هر دو عناصر اصلی مکان را شامل سه مؤلفه وابسته به کالبد، فعالیت‌های درون آن و معانی برخاسته از آن می‌دانند (Canter, 1977; Relph, 1976). از این رو «معنا» در این میان اهمیت به‌سزایی می‌یابد (لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۳).

معنای مکان نشان‌دهنده کلیتی منحصر به فرد شامل فرد، محیط و تجربه درونی یک محل است (Stewart, 2008). در تعریفی دیگر، خلق مکان و معنا از یک فرایند پیوسته و در تعامل بین شخص، محیط اجتماعی و کالبد (محیط کالبدی) جریان می‌گیرد. این فرایند از معانی که به یک مکان داده شده و حس مکان که به طور فردی و اجتماعی ساخته شده است، حاصل می‌شود (Greider & Garkovich, 1994; Stokowski, 2002). به نقل از لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۳. در واقع ارتباط فردی با مکان بر پایه خلق معنا برای آن مکان است، معنای مکان تحت تأثیر هویت فردی به‌عنوان شخصی است که به مکان معنا می‌بخشد. معنای مبتنی بر مکان اطلاعاتی درباره اینکه «ما چه کسی هستیم» و «ما چه کسی نیستیم»، «چطور ما تغییر کرده‌ایم» و «چه چیزی در ما در حال تغییر است» به ما می‌دهد. تا آنجا که افراد می‌توانند به‌واسطه معنابخشیدن به محیط، محیط‌ها را از فضای نامشخص به مکان‌های تعریف‌شده و محدود تبدیل کنند (Tuan, 1977). به علاوه، بعضی صاحب‌نظران مفهوم مکان را متأثر از مقاصد انسانی می‌دانند؛ در این باره رلف معتقد است «مکان‌ها در فضای وجودی فرد می‌توانند به‌عنوان مراکزی از معنا یا کانون مقاصد و اهداف انسانی درک شوند» (Relph, 1976, 22). به نقل از لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۳.

همچنین پانتر و موننگمری اجزای تفکر طراحی شهری در آفرینش مکان را در قالب مدل حس مکان رلف-پانتر و مدل مکان کانتر-موننگمری با محوریت کالبد، فعالیت و معنی یا تصورات ارائه کرده‌اند (به نقل از گلکار، ۱۳۸۰). گلکار با افزودن بعد بوم‌شناسی به مدل کانتر روایت جدیدی از مدل مکان را در قالب «مدل مکان پایدار»، از کالبد، فعالیت، تصورات و اکوسیستم به‌عنوان مؤلفه‌های مکان نام می‌برد (گلکار، ۱۳۸۰، ۳۳) (تصاویر ۱ و ۲).

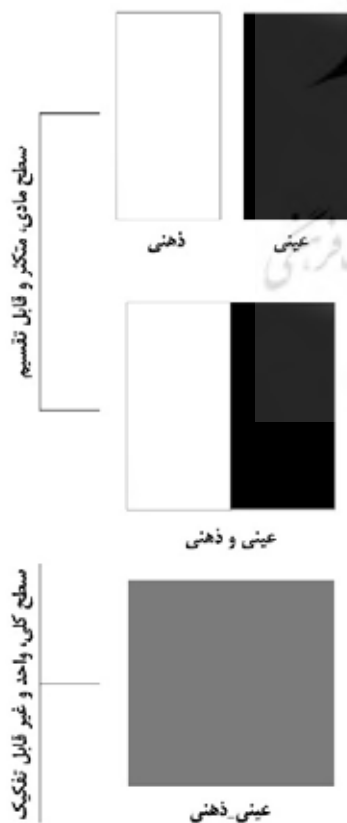
بنابراین بر مبنای مطالعات نظریه‌های مرتبط با مکان می‌توان گفت ادراک و تجربه مردم از مکان بنابر نوع رابطه و نحوه تجربه افراد با مکان می‌تواند وجوه متفاوتی از معنا را در بر گیرد (لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۴). منظر آخرین دیسپلینی

تبیین مؤلفه‌های منظرین سرزندگی با تأکید بر ایجاد حس مکان

شهر به‌مثابه موجودی زنده دارای کالبد (بعد عینی) روح (بعد ذهنی) است و شرط ادامه زندگی یک موجود داشتن کالبد و روح به‌طور هم‌زمان است که در نبود هریک، دیگر «زنده» وجود ندارد و برای شناسایی مؤلفه‌های سرزندگی با توجه به تعریفی که از رویکرد منظر انجام شد، نمی‌توان عینیت و ذهنیت منظر شهری و سه معیار ایجاد حس مکان، کالبد، معنا، کارکرد را جدا از هم در نظر گرفت، زیرا این مؤلفه‌ها به‌مثابه جزئی از یک کلیت منسجم در ارتباط تنگاتنگ با هم قابل انفکاک نیست و با نقصان و یا حذف هرکدام، در سرزندگی سیستم شهر و خیابان خلل ایجاد می‌شود و درهم‌تنیدگی معنا در کالبد و کارکرد طرح در یک کلیت واحد و منسجم در نظر گرفته می‌شود (مرتاض مهربانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۱). مؤلفه‌های منظرین سرزندگی در شهر را می‌توان به شرح جدول ۱ طبقه‌بندی کرد.

معرفی میدان شهدای مشهد

میدان شهدای کنونی در نزدیکی دو دروازه قوچان و دروازه سراب از ۶ دروازه قدیم شهر مشهد شکل گرفته که پیش از آن

تصویر ۳. مدل دیدگاه کل‌نگر (منظرین). مأخذ: نگارندگان.

تولید منظر، به‌عنوان شاخه‌ای جدید از علوم که به تحلیل و بررسی محیط زندگی بشر می‌پردازد، تفسیر غیرقطبی از جهان، نگرش سیستمی و تغییر تعریف معنای «محتوای ذاتی ماده» را فراهم کرد که حاصل بازنگری در روش اندیشیدن انسان بود (منصوری و فرزین، ۱۳۹۵، ۳۳).

مهم‌ترین نکته‌ای که محل تمایز رویکرد منظر می‌شود و اختلاف واضح‌تری بین این گرایش با سایر گرایش‌ها تعریف می‌کند کل‌نگر بودن آن است. در تلقی یک پدیده به‌عنوان «کل» اجزا در واقع ابزار دخالت در کل هستند. تبیین و تشریح واضح «رویکرد منظر در طراحی فضاهای شهری» از راه مقایسه رویکردهای مختلف با یکدیگر و تشخیص نقاط افتراق آنها آسان‌تر می‌شود. رویکرد کل‌نگر منظر به‌صورت دقیق‌تر با رویکرد «جامع‌نگر» قابل مقایسه است. رویکرد جامع‌نگر، که نسبت به نگاه‌های جزءنگر، یک‌سویه و تخصصی مدرنیستی است، در نظر دارد با جمع عوامل شکل‌دهنده شهر به طرح و تصمیمی واحد برای آن دست یابد. شباهت رویکرد جامع‌نگر با کل‌نگر آن است که هر دو هم در مرحله شناخت و هم در مرحله تصمیم‌گیری، بستر را متشکل از لایه‌های متفاوت ذهنی و عینی می‌شناسند. مناسبات اجتماعی، ویژگی‌های تاریخی، خصوصیات کالبدی مسائل ترفیکی و سایر ابعاد شهر، در لایه‌های مختلفی شناسایی و در مورد آنها تصمیماتی اتخاذ می‌شود. تا این مرحله هر دو رویکرد مشترک هستند، این اشتراک که در مقایسه رویکرد منظر با گرایش‌های جزءنگر و تخصصی مدرنیستی وجود نداشت، ناشی از پیشرو بودن رویکرد جامع‌نگر نسبت به روش‌های قبل است. افتراق از آنجا آغاز می‌شود که اجزا یا لایه‌ها در نسبت با یکدیگر بررسی می‌شوند. لایه‌ها در رویکرد جامع‌نگر تنها از نظر کارکرد بررسی می‌شوند، اما رویکرد کل‌نگر، به اقتضای وحدت و کلیتی که برای موضوع قائل است، لایه‌های منظر را از لحاظ «نقش» هم متفاوت می‌بیند (همان).

نسبت میان دو جزء منظر (عینیت و ذهنیت) گویای یک رابطه اتحادی و شبیه رابطه جسم و روح است که تحول شرایط جسمی، بی‌واسطه، بر روح مجرد تأثیرگذار است. جسم کنترل می‌شود تا روح هدایت شود. این رابطه نشان از وحدت غیرقابل تجزیه جسم و روح در موجودی به نام انسان دارد. اگرچه به انتزاع می‌توان آنها را جداگانه مورد بررسی قرار داد و ویژگی‌های اختصاصی هریک را برشمرد (منصوری و فرزین، ۱۳۹۵). مدل دیدگاه کل‌نگر منظر «عینی-ذهنی» که با رنگ خاکستری (اتحاد سیاه و سفید و غیرقابل تفکیک) در مقایسه با دیدگاه‌های جزءنگر «عینی» (رنگ سیاه)، «ذهنی» (رنگ سفید) و «عینی و ذهنی» (سیاه و سفید قابل تفکیک)، ناظر بر فضا در (تصویر ۳) ارائه شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های منظرین سرزندگی با تأکید بر ایجاد حس مکان. مأخذ: مرتاض مهربانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۲.

عناصر شاخص (تاریخی، نمادین و ...)		معیار معنایی	ذهنی
وجود حافظه و ذهنیت جمعی و تاریخچه قوی در بروز اتفاقات و حوادث اجتماعی			
نقش کلیدی در ساختار فضایی شهر از حیث ارتباط با رویدادهای شهر (اجتماعی، سیاسی و ...)			
نقش نشانه‌ای و نمادین در کلیت منظر شهر			
جریان مراسم و جشن‌های عمومی جهت تقویت نقش فضا		معیار فعالیت و کاربری ها	
مشارکت اجتماعی			
لبه‌های نرم و فعال بودن جداره‌ها			
مقیاس انسانی و منطقی			
مکان‌یابی بهینه طرح و نیازهای طرح		معیار زیبایی‌شناسی و کالبدی	
توجه به نورپردازی، هماهنگی جداره‌ها و رنگ‌آمیزی، نوع مصالح و سبک معماری			
نوآوری و خلاقیت با توجه به فرهنگ بومی ایرانی			
پایداری و اکولوژی بومی		معیار فعالیت و کاربری ها	
اختلاط کاربری‌ها متناسب با روحیه فضا			
همه‌شمولی و برنامه‌ریزی برای تمام گروه‌ها			
تعریف فضایی برای انجام فعالیت‌های اختیاری و اجتماعی با توجه به شرایط اقلیمی و منطبق بر حوزه‌بندی‌های معنایی			
امنیت و حرمت فضای شهری		معیار فعالیت و کاربری ها	
عبور و مرور آرام و فراهم آوردن پتانسیل توقف و پرسه‌زنی در فضای شهری			

مؤلفه‌های منظرین سرزندگی با تأکید بر ایجاد حس مکان

که ابتدا از بالا خیابان تا دروازه سراب خیابان فوزیه (دانشگاه کنونی)، سپس در امتداد پهلوی (امام خمینی)، خیابان خواجه ربیع و در آخر در امتداد خیابان فوزیه، خیابان عشرت‌آباد (هاشمی‌نژاد فعلی) ساخته شد، با احداث این خیابان‌ها بسیاری از بناها و تأسیسات قدیمی چون اسباب و حمام و کاروانسرا تخریب شد. در فضای تقاطع راه‌های شش‌گانه، دو میدان مستطیل‌شکل ساخته شد که نهر آب کماکان از میان آن گذر می‌کرد. به‌جای یک قبرستان متروکه، آتش‌نشانی و

گذرهای حوض سلطان و باغ شتر از میان آن عبور می‌کرده است (تصویر ۴). در سال‌های نخستین حکومت پهلوی اول که خیابان‌کشی‌ها به سبک غربی متداول شد، نخست خیابان شمالی-جنوبی شاهرضا در امتداد طولی باغ تولیت احداث شد و سپس خیابانی به‌موازات آن به نام پهلوی از کنار کوچه خیابان امتداد یافت و به‌صورت مهم‌ترین خیابان جدید شهر درآمد. در اوایل حکومت پهلوی دوم، در فاصله‌ای از چهارراه پهلوی، میدان شهدا به‌تدریج شکل گرفت، به این صورت

تصویر ۴. راست: میدان شهدا در سال ۱۳۵۴. چپ: میدان شهدا در سال ۱۳۷۵. مأخذ: <http://mashhadenc.ir>

مطالعات و برنامه‌های توسعه شهری نشان می‌دهد که رویکرد آنها عمدتاً معطوف به دو بعد عملکردی و کالبدی آن بوده و به بعد معنایی فضا به درستی توجه نمی‌شود، درحالی‌که بی‌توجهی به مقوله معنا در فضاهای شهری پدیده بی‌معنایی را به معضل اصلی فضای شهری تبدیل کرده که موجب یکسان‌شدن و بی‌هویت‌شدن آنها شده است.

تحقیق کیفی با متن سروکار دارد. روش‌های گردآوری اطلاعات، مصاحبه یا مشاهده داده‌ها را تولید می‌کنند و این داده‌ها از طریق ضبط و پیاده‌کردن بی‌کم‌وکاست محتوای آنها به شکل متن درمی‌آیند. با شکل‌گیری این متون نوبت روش‌های تفسیر فرامی‌رسد. راه‌های گوناگونی برای رسیدن به متن در کانون تحقیق و فاصله‌گرفتن از آن وجود دارد. به‌طور خلاصه، می‌توان فرایند تحقیق را به شکل مسیری از نظریه به متن و نیز بازگشت از متن به نظریه ترسیم کرد. فصل مشترک این دو مسیر عبارت است از گردآوری داده‌های بصری و کلامی و تفسیر آنها در قالب یک طرح تحقیق مشخص (فلیک، ۱۳۹۷، ۴). بنابراین در این پژوهش ارزیابی کیفی در سه مرحله صورت می‌گیرد:

مرحله اول شامل تحلیل مشاهدات میدانی در مقیاس جزءنگر شامل حضور پژوهشگر در محل و برداشت عناصر کالبدی، فعالیتی و معنایی، همچنین بررسی نیروهای است که سبب شکل‌گیری طرح موجود شده‌اند.

با توجه به اینکه مطالعات و ارزیابی‌های ناظر به ابعاد عملکردی و کالبدی فضا قبلاً به‌صورت جامع در پروژه‌ها، مقالات و پژوهش‌های گوناگون مورد توجه و بررسی قرار گرفته است از این رو در گام دوم ارزیابی به تحلیل محتوای اطلاعات جمع‌آوری‌شده پیرامون میدان شهدا اعم از مقاله، گزارش، خبر، عکس، رویدادها و ... پرداخته شد.

اما یکی از مشکلات اصلی در پروژه‌های معاصر که اغلب آنها به شکست می‌انجامد (نظیر میدان امام حسین تهران و میدان امام علی اصفهان)، آن است که علی‌رغم مطالعات جامع و بررسی لایه‌های گوناگون فضا، از بعد معنایی و ذهنی فضا غفلت می‌شود، به همین جهت است که برخلاف آنکه در ارزیابی‌های کمی چنین پروژه‌هایی وضعیت شاخص‌های کمی رضایت‌بخش گزارش می‌شوند، اما در نهایت مردم آنها را فضایی بی‌روح و سرد می‌خوانند و حضور نیافتن شهروندان در آن فضاها نیز گواه این واقعیت است. بنابراین نظر به اهمیت «معنا» و بعد ذهنی فضا در منظر شهری، در گام سوم با استفاده از رویکرد کیفی اقدام به کشف معنای میدان شهدا شد، تا بتوان به نقش میدان در شهر و معنای آن در ذهن مخاطبان فضا پی برد. در این راستا با اتکا به روش تحلیل محتوا و تفسیر و تحلیل مصاحبه‌های عمیق مخاطبان، تجربه شخصی‌شان در مواجهه با میدان شهدا استخراج شد.

در بخش جنوبی میدان ساختمان بتن آرمه شهرداری بنا شد. در دو دهه اخیر، تغییرات زیادی در سطح میدان داده شد تا مسیرهای حرکت سواره اصلاح شود، به این ترتیب سطوح فضای سبز به حداقل رسید. امتداد خیابان شش‌گانه به‌صورت چهارراهی در وسط میدان درآمد، دوربرگردان‌هایی ایجاد شد و کیوسک‌هایی در سطح میدان شکل گرفت که این اقدامات باعث اغتشاش فضایی و کارکردی در میدان شد (مشاور باوند، ۱۳۹۰، ۱۵-۱۶).

میدان شهدا کاملاً در مرکز فیزیکی مشهد واقع شده و پس از مجموعه بزرگ حرم امام رضا (ع)، مهم‌ترین کانون شهری است که اغلب قطب‌های خدمات شهری و محورهای اصلی به آن مرتبط می‌شوند. در ابتدای شکل‌گیری خود در اوایل قرن هجری حاضر، میدان شهدا نمادی بود از یک فضای شهری غیرسنتی که شش خیابان اصلی و جدید شهر در آن تلاقی می‌کردند. احداث نهادهای جدید چون ساختمان شهرداری، آتش‌نشانی و برخی ساختمان‌های اداری در پیرامون میدان آن را به‌صورت قطبی برای توسعه‌های جدید مشهد درآورد (تصویر ۵). گذشت زمان، که تمرکز فعالیت‌ها در مرکز شهر، ازدیاد جمعیت شهرنشین و به‌ویژه استفاده گسترده از اتومبیل را به همراه داشت، به نقش‌های میدان شهدا به‌عنوان یک کانون اصلی در شهر تنوع بخشید (همان).

روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد کل‌نگر و به‌صورت کیفی در پی ارزیابی میدان شهدا از دیدگاه دیسیپلین منظر است. بنابر تعریف منظر به‌عنوان پدیده‌ای عینی-ذهنی، تفکیک اقدامات کالبدی در زمینه منظر شهری از اقدامات مبتنی بر جنبه‌های ذهنی منظر، به دلیل ماهیت واحد و یکپارچه منظر، که حاصل اتحاد عینیت و ذهنیت است، ممکن نیست. با توجه به این ماهیت واحد، در میانه سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی شهر، کنترل منظر با نگاه صرف به کالبد آن امکان‌پذیر نیست. زیرا این نوع نگاه از ابعادی از منظر شهر مغفول می‌ماند. سابقه

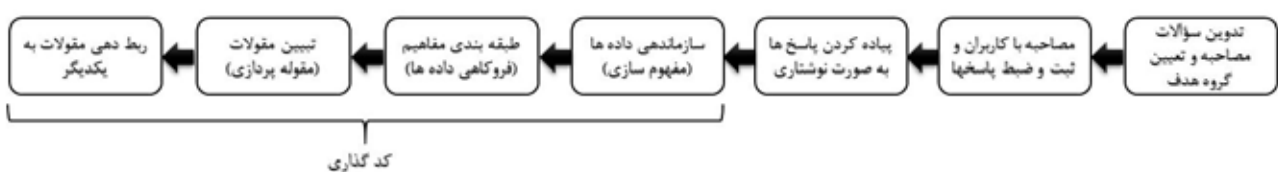
تصویر ۵. وضعیت حال حاضر میدان. مأخذ: <http://bazafarini.mashhad.ir>

۱. چه چیزی را در این مکان دوست دارید؟ چرا؟
  ۲. چه چیزی را در این مکان دوست ندارید؟ چرا؟
  ۳. اگر بخواهید میدان شهدا را برای کسی که تا به حال آن را ندیده است توصیف کنید، چه می‌گویید؟
  ۴. میدان شهدا برای شما چه معنایی دارد و چه حسی را در شما برمی‌انگیزد؟
  ۵. اغلب به چه منظور از این فضا استفاده می‌کنید؟
  ۶. چه چیزهایی را باید در این میدان اصلاح و بهسازی کرد؟
- هر مخاطب به هر ۶ سؤال باز مصاحبه نیمه‌ساختاریافته پاسخ داده است. زمان این مصاحبه‌ها بین ۵ تا ۱۵ دقیقه بوده است و مصاحبه‌ها با اجازه مشارکت کنندگان ضبط شده‌اند. در این پژوهش، فن تحلیل محتوا برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. پس از آنکه تمامی متن مصاحبه‌ها به‌منظور شناسایی مقولات و معنای واحد، به‌طور جداگانه بازخوانی شد، متن آنها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و برداشت محقق از عبارات پاسخ‌دهندگان در قالب معنای واحد مشخص شد. به‌طور مثال، مفاهیم پرتکراری مانند استفاده گذری از فضا، کم‌رونق بودن، رکود، مقصدنبودن فضا، حس سردرگمی در فضا، گم‌شدن در فضای میدان، کمبود امکانات استراحت و تفریح، از بین رفتن سبزی‌نگی و طراوت سابق، کمبود آب و درخت از پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان استخراج شد (مرحله مفهوم‌سازی) و براساس شباهت‌های معنایی در ۳ دسته طبقه‌بندی شدند. بدین‌صورت که ۴ مفهوم اول در یک دسته تحت عنوان «سرزنده نبودن» جای گرفتند، ۲ مفهوم دوم در دسته‌ای دیگر تحت عنوان «کاهش خوانایی محیط نسبت به قبل» و ۳ مفهوم آخر در دسته‌ای تحت عنوان «کاهش غنای حسی و طراوت فضا» قرار گرفتند (مرحله فروگاهی و مقوله‌پردازی). گفتنی است عنوانی که برای هر دسته انتخاب شد، مفهوم کلی‌تری است که معرف تک‌تک مفاهیم آن دسته است. سپس از تطبیق سه مفهوم سرزنده نبودن، کاهش خوانایی محیط و کاهش غنای حسی و طراوت فضا، یک مقوله تحت عنوان «فضای سرد و بی‌روح» که معرف هر سه مفهوم است، انتخاب شد (مرحله ربط‌دهی). به همین صورت تمامی پاسخ‌ها جهت استخراج دیگر مفاهیم و مقولات مورد بررسی قرار گرفت تا در نهایت، معنای میدان شهدا پیرامون پنج مؤلفه اصلی شناسایی و معرفی شد (مرحله ربط‌دهی) (تصویر ۶).

تحلیل محتوا^۲ روشی مناسب جهت توصیف تجارب زندگی و معنی‌بخشی به آنهاست. تحلیل محتوا یک روش پژوهش برای تفسیر داده‌های متنی از طریق فرایند طبقه‌بندی منظم، کدگذاری و شناسایی درون‌مایه‌ها و الگوهاست (Hsieh & Shannon, 2005 & به نقل از لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۶). از این رو امکان تحلیل داده‌ها و شناخت تجربه و دیدگاه مراجعه‌کنندگان و استفاده‌کنندگان از میدان شهدا و شناسایی تم‌ها و مفاهیم نهفته در تجربه معنایی میدان شهدا محقق شده است. بر این اساس، محتوای مصاحبه‌ها پیاده‌سازی می‌شود. سپس با بازخوانی مکرر متون تلاش شده است درون‌مایه‌های اصلی‌ای که در داده‌ها وجود دارند تجزیه و تحلیل شود تا مفاهیم براساس تجربیات مردم از معنای مکان استخراج شود. در گام بعد، بعد از مشخص شدن مفاهیم مشخص شده، سعی شده در انتزاعی بالاتر، مفاهیم مرتبط با هم به‌صورت تم‌های اصلی پژوهش استخراج شوند.

به‌منظور دستیابی به نتیجه‌ای جامع و مانع درخصوص درک مخاطب از میدان شهدا، تلاش شد گروه انتخاب‌شده به‌صورت تصادفی جهت مصاحبه، بدون محدودیت سنی، جنسی انتخاب شوند که به‌صورت مداوم در مکان حضور پیدا کرده‌اند. انجام مصاحبه‌ها و انتخاب مصاحبه‌شوندگان تا اشیاع نظری ادامه داده شده است تا در نهایت، تعداد ۹ مشارکت‌کننده این پژوهش داده‌های تحقیق را به حد اشیاع رساندند. این افراد نماینده گروه استفاده‌کننده از این فضا و ادراک‌کننده معنای انضمامی در مکان هستند. گرچه ممکن است جامعه آماری انتخاب‌شده برای مطالعات کمی، کوچک به‌نظر برسد، برای مطالعات کیفی معقول است. چنان‌که موریس در مطالعات کیفی پیشنهاد می‌کند، زمانی که هدف تحقیق کیفی درک ماهیت تجربه است، باید حداقل ۶ نفر مشارکت‌کننده داشته باشد (Morse, 1994 & به نقل از لک و جلالیان، ۱۳۹۷، ۷۷). مصاحبه‌های کیفی این پژوهش به‌صورت عمیق، با استفاده از سؤالات باز و به‌صورت رودررو با پاسخ‌دهندگان، به‌منظور کشف ماهیت معنای متبادر در ذهن آنها در رابطه با مکان، انجام گرفته است.

مصاحبه شامل ۶ پرسش بوده است. سؤالات پایه‌ای و کلیدی حس کلی افراد نسبت به این فضا را جست‌وجو می‌کند. چهار سؤال اول، سؤالات اصلی تکنیک مکان‌سنجی^۳ و دو سؤال بعد جویای انتظارات استفاده‌کنندگان از فضای مذکور است.

تصویر ۶. روش کیفی استخراج معنای میدان شهدای مشهد از طریق مصاحبه‌ها. ماخذ: لک و جلالیان، ۱۳۹۷.

یافته‌های پژوهش

گوناگونی را شامل می‌شود که در سه دسته کلی جای می‌گیرند: مرکز فعالیت‌های اقتصادی، مرکز فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی و نقطه عطف در سازمان فضایی شهر. - مرکز فعالیت‌های اقتصادی: کارکرد فعال اقتصادی در مسیرهای منتهی به میدان قبل و بعد از اجرای پروژه نوسازی، همچنین تمرکز انواع فعالیت‌ها و خرده‌فعالیت‌های اقتصادی از مراکز پخش و کارگاه‌های تولیدی تا عرضه مستقیم میوه و تره‌بار و دست‌فروشی در این مکان، پیش از اجرای پروژه نوسازی، این مکان را به‌عنوان یکی از مراکز فعالیت‌های اقتصادی ارزان و کامل در ذهن مخاطبان شهر شکل داده است. گفتنی است هویت اقتصادی میدان شهدا و فعالیت‌های اقتصادی آن پس از پروژه نوسازی به‌شدت دچار رکود شده است.

- مرکز فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی: میدان شهدا همواره از زمان شکل‌گیری، محل تجمعات مردمی بوده است. حافظه تاریخی فضا در بردارنده حوادث و خاطرات متعددی در این فضا بوده است. به‌علاوه در چند سال اخیر و به‌خصوص پس از اجرای پروژه نوسازی، میدان به‌واسطه ارتباط نزدیکی با حرم، به مکانی برای برگزاری مراسم مذهبی، آیینی و تجمعات مذهبی هیئت‌ها مبدل شده است.

نقطه عطف در سازمان فضایی شهر: قرارگیری و احداث میدان در نقطه تلاقی شریان‌های اصلی شهر از ابتدا موقعیت مکانی مهم آن را در سازمان فضایی شهر متذکر می‌شود. این امر در ادامه به حسب نیاز به حمل و نقل عمومی در چنین موقعیتی، به یکی از نقاط عطف دسترسی در سیستم حمل و نقل شهری تبدیل می‌شود.

• آستانه حرم

ارتباط میدان شهدا با حرم مطهر امام هشتم به‌عنوان اصلی‌ترین و مهم‌ترین عنصر منظرین شهر به‌صورت کالبدی از طریق محور اصیل و شاخص بالاخیابان (خیابان شیرازی) با فاصله تقریباً هزار متر صورت می‌گیرد. در واقع بسیاری از زائران برای رسیدن به حرم می‌بایست از این مسیر عبور کنند. علاوه بر این، دید راهبردی به حرم از میدان شهدا از شاخص‌ترین ویژگی‌های میدان است که در رفتار شهروندان بروز پیدا می‌کند. «سلام‌دادن» از محورهای منتهی به حرم مانند میدان شهدا به یکی از ویژگی‌های رفتاری مجاوران و زائران تبدیل شده است. خوانش این مفهوم و رفتار مهم در مجسمه‌های سلام نمود پیدا می‌کند که از نقاط قوت پروژه محسوب می‌شود.

• فضای عمومی شهری

در مصاحبه صورت‌گرفته با بهره‌برداران از فضا، موارد متعددی به باز و وسیع بودن میدان شهدا اشاره می‌کنند. در واقع هدف طراحی پروژه جدید میدان شهدا که فضای مدنی شهری بود در صورت کالبدی شکل گرفته است، اما به دلایل متعددی

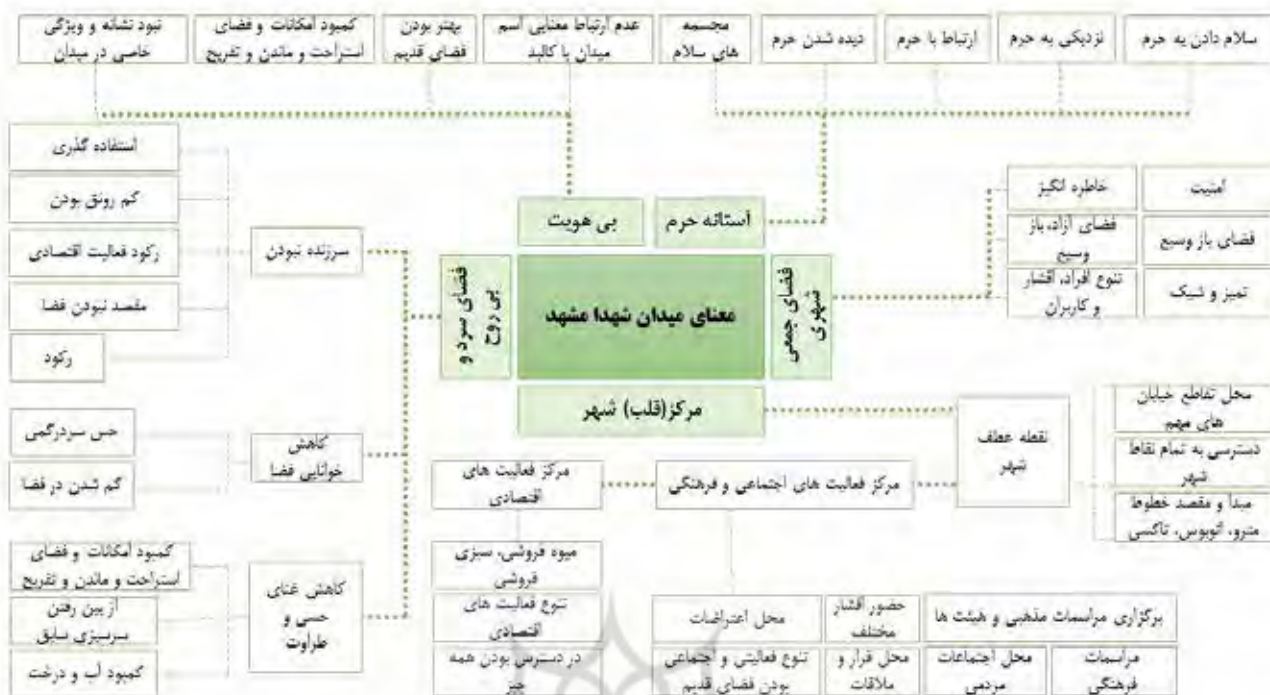
این مرحله شامل سازماندهی داده‌ها (مفهوم‌سازی)، طبقه‌بندی مفاهیم (فروگاهی داده‌ها)، تبیین مقولات (مقوله‌پردازی) و ربط‌دهی به یکدیگر است. فرایند استخراج تم‌ها و مقولات برآمده از گام سوم مؤید این مطلب است که مخاطبان فضا به‌طور کلی معانی میدان شهدا را در قالب ۵ مفهوم کلی تجربه کرده‌اند که در تصویر ۷ به آن اشاره شده است. تمرکز فعالیت‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، همچنین حافظه تاریخی و محل اعتراضات مردمی از گذشته تا حال، به‌علاوه نقطه عطف دسترسی به حمل و نقل عمومی در میدان شهدا باعث شده تا این میدان در ذهن مخاطبان معنای مرکزیت در شهر پیدا کند. نزدیکی به حرم و ارتباط فیزیکی و بصری میدان با آستان امام هشتم موجب پررنگ شدن نقش این میدان به‌عنوان آستانه حرم شده است. از بین رفتن بافت تاریخی و بی‌توجهی به حوادث و خاطرات تاریخی در طراحی میدان جدید این مکان را در ذهن مخاطب بی‌هویت و بی‌اصالت جلوه می‌دهد. فضای باز شهری و فعالیت‌هایی اداری و تجاری حول آن موجب شده است به‌عنوان فضای شهری و عمومی ادراک شود. همچنین رکود فضای میدان، عدم خوانایی به‌واسطه بارگذاری‌های بیش از اندازه و تقطیع امتدادهای بصری میدان باعث شده است تا مردم آن را فضایی بی‌روح و سرد بخوانند.

منظر شهری بنا بر تعریف، ادراک مخاطبان از فضا است که با واسطه نمادها و نشانه‌ها شکل می‌گیرد. با فهم معنای یک فضای شهری در ذهن شهروندان (خوانش منظر) و در ساختار شهر، می‌توان مداخلاتی متناسب با شخصیت فضا انجام داد. به‌عبارت دیگر از تجربه و ادراک مخاطبان می‌توان به‌عنوان ابزاری در دست طراحان، در آفرینش و ارتقای کیفیت معنایی فضاهای شهری امروزی که عمدتاً فاقد معنا هستند، استفاده کرده و در نتیجه حس مکان را به‌عنوان محصول نهایی طراحی مکان‌های موفق در طراحی فضاهای عمومی شهرهای ایرانی خلق کنند.

برای ورود به مرحله طراحی اولین اقدام ارزیابی و شناخت منظر میدان شهداست. از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت پروژه حال حاضر میدان شهدا می‌توان به عدم توجه به منظر (معنای مکان) آن اشاره کرد. با تمرکز بیشتر بر بعد معنایی مکان، یافته‌های این پژوهش مبتنی بر رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا، پنج مفهوم مرکزیت، آستانه حرم، فضای عمومی شهری، فضای سرد و بی‌روح و فضای بی‌هویت (بنگرید به تصویر ۷) را در تجربه و ادراک معنای مکان مؤثر دانسته است.

• مرکزیت

معنای مرکزیت در ذهن مخاطبان میدان شهدا که در نتیجه تعامل آنها با مکان در طول زمان شکل گرفته است، ابعاد

جمع‌بندی

آسیب‌های اصلی از دید مخاطبان و فعالیت‌های میدان شهدا را می‌توان در تغییر نقش آن از جمله به مصادره فضای عمومی توسط گروه‌های متوسط و پایین جامعه به نفع قدرت محلی، حذف سرزندگی و دگرگونی هویت تاریخی میدان جمع‌بندی کرد. همچنین عدم خوانایی، مقیاس غیرانسانی و ... از دیگر مواردی است که به‌عنوان آسیب‌های فرعی میدان می‌توان برشمرد.

ارزیابی میدان در این مطالعه براساس چارچوب نظری منظر و مطالعات بستر میدان شهدا را می‌توان از اهداف طراحی براساس مطالعات انجام‌شده در بخش مبانی نظری دانست که در راستای تقویت ویژگی‌ها و معانی مثبت و برطرف کردن ویژگی‌ها و معانی منفی و احیای نقش آن در ذهن مخاطبان شهر انجام شده است. بنابراین «زندگی‌بخشی و تغییر فضای حکومتی به فضای مدنی»، «بازتولید و انباشت لایه‌های معنایی میدان در راستای تداوم هویت و تقویت نقش خاطره‌ای و ادراکی میدان» و «سازماندهی فضایی به‌منظور حضور مجدد ساکنان شهر به‌عنوان مخاطبان اصلی و تقویت تعامل اجتماعی میان شهروندان» اهداف بازطراحی میدان شهداست.

همچنین تنوع فعالیت (مناسب با گروه‌های مختلف اجتماعی-اقتصادی)، افزایش سبزی‌نگی و طراوت فضا، افزایش حضور و ماندگاری گروه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی و ارتقای نقش میدان در ارتباط با حرم مطهر از جمله راهبردهایی است که باید برای بهبود میدان مدنظر قرار گیرد. برای پیشبرد راهبردهای مورد اشاره، لازم است سیاست‌هایی از جمله اصلاح عناصر و مؤلفه‌های بصری و بهره‌برداری از دیدهای راهبردی به سمت حرم، شناسایی و تقویت نظام نمادها و نشانه‌ها، استفاده از مدیا و هنر شهری به‌عنوان ابزار رسانش مفاهیم، فراهم‌آوردن شرایط حضور فعالیت‌های نوین متناسب با نقش میدان جهت حضور اختیاری و ماندن مخاطبان در فضا، پیش‌بینی فضاهای انعطاف‌پذیر و تعاملی جهت نمایش مشارکت مردمی در تعریف مکان، رفع نابه‌سامانی‌ها و ایجاد هماهنگی و هم‌آوایی در نماها و جداره‌ها، رفع نابه‌سامانی‌های موجود ترافیکی در لبه‌های سایت و بهره‌برداری از ویژگی‌های وحدت‌بخش عناصر مکمل فضا جهت بالابردن غنای حسی (نوع مصالح، رنگ، مبلمان، مجسمه، نور، آب، پوشش گیاهی و ...) به‌کار برده شوند.

نتیجه‌گیری

علاوه بر ایرادهای مدیریتی در طراحی، اجرا و همچنین بهره‌برداری از پروژه در وضعیت حال حاضر آن نقش به‌سزایی دارد که شرح آن قبلاً مورد اشاره قرار گرفت. یافته‌های این پژوهش، ارزیابی میدان

شهدا را به‌عنوان یک کل بر پایه چارچوب نظری دیسیپلین منظر قرار داده است. به دلیل اینکه در بیشتر مطالعات و مداخلات صورت گرفته تا کنون بعد معنایی مورد غفلت واقع شده است، این پژوهش توجه بیشتر خود را بر مطالعه وجه ذهنی و معنایی فضا قرار داد. اما در ارزیابی منظر بخش عینی و ذهنی فضا را نمی‌توان جدا از هم مورد بررسی قرار داد و درواقع این دو همواره به‌صورت رفت و برگشتی بر هم اثر می‌کنند. بنابراین برآیند سه مرحله مطالعات و ارزیابی صورت گرفته به شرح زیر است:

- مداخلات فرمایشی با رویکرد تزیین‌گرایانه، بدون توجه به خواست و ذهنیت مخاطبان فضا و هویت مکان صورت گرفته‌اند. بدین جهت هویت و معنای مکان در ذهن مخاطبان به دلیل تغییرات عمده و بدون توجه به حافظه تاریخی فضا به‌صورت جدی مخدوش شده و تا حد زیادی از بین رفته است.

- استفاده محدود از عناصر آب و پوشش گیاهی، همچنین عدم توجه به آسایش اقلیمی در شرایط گوناگون آب و هوایی بالاخص نور آفتاب، احساس مخاطبین نسبت به مکان را منفی کرده است که در نتیجه آن مخاطب از این فضا به‌عنوان محلی برای عبور و نه ماندن استفاده می‌کند.

- از مهم‌ترین ایرادات وارد بر طراحی عدم توجه به مقیاس انسانی و نیازهای او در پروژه است و به دلیل بارگذاری‌های بیش از اندازه و همچنین کمبود استفاده از عناصر نشانه‌ای در سایت باعث ایجاد نوعی گمشدگی و کاهش خوانایی شده است.

- بی‌توجهی و حذف کاربری‌های اصیل میدان و فعالیت‌های اصیل آن از جمله خرده‌فروشی‌ها علی‌رغم پتانسیل فضا در جذب مخاطب و مرکزیت در سازمان فضایی شهر، سبب رکود اقتصادی شدید در مجموعه شده و حتی سرزندگی سابق آن را از بین برده است.

- بی‌توجهی به فضای پارک موقت برای فعالیت‌هایی که نیاز به خودرو دارند موجب کاهش مراجعه به میدان شده است. همچنین در لبه‌های میدان همچنان مشکل تداخل سواره و پیاده برای شهروندان ایجاد مزاحمت می‌کند.

- فضا به‌طور مناسب و شایسته‌ای با حرم به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر منظر و شاخص‌ترین نماد شهر ارتباط برقرار نمی‌کند و در نتیجه با کاهش حضور و ماندگاری مردم در میدان، هدف ایجاد فضای مدنی و جمعی شهری محقق نشده است.

- کمبود عناصر شاخص و نمادین در عرصه میدان قابل توجه است، اگرچه در عرصه میدان نصب مجسمه‌های سلام که نشانه معنایی و شاخصی از مفهوم زیارت به‌عنوان هویت شهر مشهد است از بخش‌های مثبت درزمینه کالبدی محسوب می‌شود.

پی‌نوشت

۲. content analysis
 ۳. روش مکان‌سنجی (place check) به ارزیابی کیفیت‌های یک مکان می‌پردازد و نشان می‌دهد که در چه زمینه‌هایی نیاز به بهسازی دارد. این روش مردم را برای همکاری و دستیابی به اهدافشان گرد هم می‌آورد. روش مکان‌سنجی می‌تواند برای یک فضای شهری، یک محله، مرکز شهر، یک منطقه یا یک شهر مورد استفاده قرار گیرد. (راهنمای نحوه استفاده از مکان‌سنجی را می‌توان از سایت www.placecheck.com برداشت کرد. همچنین بنگرید به گلکار، ۱۳۸۴).

* این پژوهش برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مهدی حسین‌زاده با عنوان «بازطراحی میدان شهدای مشهد به‌مثابه فضای شهری سرزنده با رویکرد معماری منظر» است که به راهنمایی دکتر سیدامیر منصوری و مشاوره دکتر سیدمحمد مهدی معینی در تاریخ ۱۳۹۸/۱۱/۳۰ به‌انجام رسیده است.
 ۱. رومیان باستان با به‌کارگیری واژه «genius loci» معتقد بودند برخی از فضاهای شهری دارای حس و روح منحصر به فردی است که نمی‌توان در سایر فضاها آن را یافت.

فهرست منابع

- برک، آگوستین. (۱۳۸۷). منظر، مکان، تاریخ (ترجمه مریم‌السادات منصوری). باغ نظر، (۹)، ۸۱-۹۰.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۵). مبانی نظری و فرایند طراحی شهری. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری، دبیرخانه شورای عالی شهرسازی و معماری.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۶). مبانی نظری و فرایند طراحی شهری. تهران: شهیدی.
- خستو، مریم و سعیدی رضوانی، نوید. (۱۳۸۹). عوامل مؤثر بر سرزندگی فضاهای شهری، خلق یک فضای شهری سرزنده با تکیه بر مفهوم «مرکز خرید پیاده». هویت شهر، (۶)، ۶۳-۷۴.
- فلیک، اووه. (۱۳۹۷). درآمدی بر تحقیق کیفی (ترجمه هادی جلیلی). تهران: نی.
- گلکار، کورش. (۱۳۸۰). مؤلفه‌های سازنده کیفیت در طراحی شهری. صفه، (۳۲)، ۳۸-۶۵.
- لک، آزاده و جلالیان، سحر. (۱۳۹۷). تجربه معنای مکان فضای شهری: کاربرد تحلیل محتوای کیفی در کشف معنای «باغ فردوس». مطالعات معماری ایران، (۱۳)، ۷۱-۸۸.
- مدنی‌پور، علی. (۱۳۷۹). طراحی فضای شهری، نگرشی بر فرایندهای اجتماعی-مکانی (ترجمه فرهاد مرتضایی). تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- مرتاض مهربانی، الناز؛ منصوری، سیدامیر و جوادی، شهره. (۱۳۹۶). رویکرد منظر در ایجاد سرزندگی خیابان ولیعصر با تأکید بر ایجاد حس مکان، نمونه موردی: خیابان ولی عصر (حد فاصل میدان ونک تا چهار راه پارک وی). باغ نظر، (۵۵)، ۵-۱۶.
- مردانی، سیده‌فاطمه. (۱۳۹۷). سرزندگی فضاهای جمعی، مدیون کارکرد تجاری، هنر و تمدن شرق، (۲۰)، ۱۳-۲۰.
- مشاور بوند، سازمان همکاری مهندسی مشاور در برنامه‌ریزی طرح ره‌پویان. (۱۳۹۰). بازنگری طرح ویژه میدان شهدا، هشت‌آباد و محور صاحب‌الزمان مشهد.
- معینی، سیدمهدی. (۱۳۹۰). شهرهای پیاده‌مدار. تهران: آذرخش.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۸۳). نقدی بر بیانیه همایش سیما و منظر شهری. باغ نظر، (۲)، ۶۹-۷۸.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۸۹). چيستی منظر شهری، بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظر شهری در ایران. منظر، (۹)، ۳۰-۳۳.
- منصور، سیدامیر و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۵). رویکرد منظرین در طراحی شهر. تهران: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- منصور، مریم‌السادات. (۱۳۹۴). زیباشناسی فضای جمعی: ارزیابی زیبایی در سه فضای شهر تهران، منظر، (۳۰)، ۶۲-۶۹.
- Canter, D. (1977). *The Psychology of Place*. New York: St. Martin's Press.
- Canter, D. (1988). *Action and Place: An Existential Dialectic*. Aldershot: Avebury.
- Greider, T. & Garkovich L. (1994). Landscapes: the social construction of nature and the environment. *Rural Sociology*, 59(1), 1-24.
- Hsieh, H. F. & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288.
- Morse, J. M. (1994). *Designing Funded Qualitative Research*. HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH. Thousand Oaks: Sage.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Relph, E. (1997). *Sense of Place in Ten Geographical Ideas that Have Changed the World*. London: Rutgers University Press.
- Stewart, W. (2008). Place meanings in stories of lived experience. General Technical Report
- Stokowski, P. A. (2002). Languages of place and discourses of power: constructing new senses of place. *Leisure Research*, 34(4), 368-382.
- Tuan, Y. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

حسین‌زاده، مهدی و معینی، سیدمهدی. (۱۳۹۹). ارزیابی کیفی فضاهای شهری، کاربرد رویکرد کل‌نگر منظر در ارزیابی پروژه میدان شهدای مشهد. منظر، (۵۰)، ۵۰-۶۱.

DOI: 10.22034/manzar.2020.218402.2033

URL: http://www.manzar-sj.com/article_105084.html

